

Võõrsõnade esitamine eesti keele sõnastikes

Tiina Paet. Võõrainese kinnistumine eesti keeles: keelekorralduslik ja leksikograafiline vaade. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 51.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023. 259 lk.

Võõrsõnade osakaal on eesti keeles viimasel aastakümnetel suurenenud, nagu ka paljudes teistes keeltes, kuigi võõrsõnad on loomulikult igal ajal keelde jõudnud. Kuna eri teadusvaldkondade hulk on kasvanud ja mitmekesistunud, lekib üldkeelde rohkem võõrsõnu oskuskeelest. Seetõttu on võõrsõnade uurimine üha olulisem tänapäeva sõnavarakirjelduse osa.

Tiina Paeti väitekirja uurimisobjekt on eesti keele tsitaatsõnade ja võõrsõnade kasutamine leksikograafia ja keelekorralduse vaatenurgast. See on tüüpiline rakenduslingvistiline uurimus, mis toob esile sõnaraamatutööle ja keelekorraldusele tähtsaid küsimusi. Paeti analüüsi võtmeks on sõnastikutöö praktiliste lahenduste parandamine, mis eeldab teadmisi etimoloogiast ja sõnavara kasutamise ajaloost. Töö taustal on autori töökogemus sõnaraamatute toimetajana ja keelekorraldajana Eesti Keele Instituudis.

Uurimus koosneb katuspeatükist (64 lk + 5 lisa 26 lk + allikad 12 lk) ning kuuest eestikeelsest artiklist (kokku 114 lk), mis on avaldatud aastatel 2011–2023 eelretsenseeritavates väljaannetes. Üks artikkel on teistest varasem, viis artiklit on avaldatud viimase viie aasta jooksul. Kahel artiklil on kaasautor, ja iga autori panus on selgelt väljendatud. Artiklid on järgmised: „Võõrsõnade kuju fikseerumise põhijooni eesti keeles 1918–2018” (ESA 2018, kd 63), „Tsitaatsõna hääldest eesti keeles ja selle esitusest sõnastikes” (ESA 2011, kd

56), „Võõrsõnade tähendussoovitused ja nende esitus üldkeele sõnaraamatus” (KK 2021, nr 11, kaasautor Lydia Risberg), „Võõrsõnade kuju normimise probleeme tänapäeva eesti keeles” (KK 2022, nr 10), „Pritskookidest lõhnakuuskedeni. *Vanill* ja *vanilje*” (KK 2022, nr 5), „Prantsuse mugandite kirjakuju varieerumisest eesti keeles. *Ekläär* ja *ekleer*” (KK 2023, nr 4, kaasautor Madis Jürviste).

Katuspeatükis on kokkuvõtlikult esitatud nii tulemused kui ka põhimõtted tulevase sõnastikutöö jaoks ning see jaguneb kaheksaks peatükiks: 1. sissejuhatus, 2. kasutuspõhine teooria ja eesti keelekorraldus, 3. väitekirja andmestik ja meetod, 4. eesti keele normimise traditsioonist, 5. võõrsõnade päritolukihid eesti keele sõnavaras, 6. võõrsõnad ja leksikograafia, 7. kokkuvõtavad tulemused: võõrsõnade normimise ja leksikograafilise esitamise põhimõtted ning 8. lõppsõna ja perspektiivid ning lõpetuseks ingliskeelne kokkuvõte. Katuspeatüki struktuur on selge ja sisu mitmekülgne, igas alapeatükis esitatakse sidusalt erinevate uuringute asjakohane sisu. Viis lisa annavad teavet uurimuses kasutatud sõnastike, võõrsõnade päritolukeelte, hääldest ning võõrsõnade omasõnaliste vastete (ÕS-is 1918) ja tänapäeval kasutusel olevate sõnade kohta.

Teoreetiline eesmärk on „näidata, mis soodustab võõrsõnade kirjakuju muutumist ja mis seda takistab – ja sellest lähtuvalt luua raamistik võõrainese leksikograafilisele käsitlemisele” (lk 9). Teine eesmärk on „pakkuda eesti keelekorraldusele uuendatud põhimõtteid keelde tuleva uue võõrainese käsitlemiseks” (lk 9). Eesmärgid on teineteisele lähedased ja mõlemad on rohkem praktilised kui teoreetilised. Ausalt öeldes on teoreetiline osa esitatud selles töös väga lühidalt ja õhukeselt ning kasutuspõhise teooria sidumine analüüsi endaga jääb mõnevõrra ebaveenvaks. Valitud teooria pakub selle uuringu jaoks

õige raamistiku, kuid lugeja sooviks üksikasjalikumat kirjeldust selle kohta, kuidas uurija seda näiteks leksikaalse muutuse hindamisel arvesse võtab. Viidatakse Ronald Langackeri, Michael Tomasello ja Joan Bybee lähtekohtadele, kuid nende uuringuid ei kasutata sellises ulatuses, mis oleks olnud soovitatav ja vajalik. Lisaks on esimene eesmärk tegelikult keelesotsioloogiline, kuigi Paet seda eriti ei rõhuta. Sõnavara varieerumine ja muutumine peegeldab ühiskonna sotsiaalset elu, mistõttu oleks käesolevas töös olnud soovitatav tugevam keelesotsioloogiline lähenemine.

Keelekasutuse mõju ilmneb vähemalt kaudselt analüüsi eri punktides, kuid kõige selgemini siis, kui autor arutleb normatiivsete eelduste muutuste üle. Tuleb siiski öelda, et teose lõppeesmärk on anda suuniseid praktiliseks sõnaraamatutööks. Paeti väitekiri esindab rakenduslingvistilist uurimistööd, millel on sageli teistsugused, st praktilisemad eesmärgid kui teoreetilistel uurimustel.

Uurimuse teema on oluline sõnavara kirjeldamise ja keelekorralduse seisukohalt. Üksikasjalikud uurimisküsimused (lk 12) on sõnastatud konkreetset ja hõlmavad erinevate osauuringute vaatenurki. Küsimusi on rohkem kui tavaliselt, kokku seitse, kuid Paet oskab neile erinevates artiklites hästi vastata. Artiklid moodustavad terviku, ja iga artikkel aitab kaasa esitatud uurimisküsimustele vastamisele.

Väitekirja andmestik on teema seisukohast asjakohane. Paet kasutab erinevaid sõnastikke ja ulatuslikke tekstikorpusi. Sõnastikud on leksikograafilise töö tulemus ja esindavad suures osas standardkeelt ning erinevad seega korpustest. Paet suhtub ettevaatliku kriitikaga kasulikesse ja mitmekesisestesse korpustesse – ja õigusega, sest need eristuvad keelekorralduse kontrolli all olevatest leksikonidest ning sisaldavad väga erinevaid tekstiliike, millest kõik ei kajasta standardkeele arengut.

Sellistes tekstides võib näiteks võõrsõnade õigekiri oluliselt varieeruda, isegi kui need variandid pole laialdaselt kasutusel. Korpuste kasutamine uurimuses eeldab seega, et uurija tunneb neid hästi ning mõistab tekstiliikide erinevusi. Minu arvates on Paet piisavalt kursis eesti keele korpustega ning on teadlik nende piirangutest ja võimalustest sõnavara analüüsimisel. Sellisena on korpuste varieerumise uurimine sotsiolingvistiliselt huvitav ülesanne, kuid see ei ole olnud Paeti uurimuse lähtekoht, vaid on teistsuguse uurimuse objekt.

Kuna autor toetub arvukatele sõnastikele ja andmebaasidele, siis olen juba oma eelretsensioonis teinud ettepaneku, et kolmandas peatükis materjali esitamisel oleks olnud vaja lisada ülevaatlik tabel, mis näitaks sõnastike kronoloogiat ja teisest küljest, milliseid sõnastikke ja materjali-allikaid autor rohkem kasutab. See oleks illustreerinud tõhusalt materjali paljusust ja lugejal oleks alati lihtne kontrollida, millisele sõnaraamatule viidatakse ja millal see on avaldatud. Sõnastikud on praegu kronoloogiliselt kirjeldatud lisades 1 ja 2, aga oleks olnud parem, kui need oleksid olnud ka teksti sees tabelis ja seega muutnud materjali kirjelduse ülevaatlikumaks.

Paet on hästi kursis varasemate sõnavaraauuringutega, olles ise osalenud paljudes uurimisprojektides ja töөрühmades, mis on andnud suuniseid tänapäeva keelekorraldusele Eestis. Ka varasemate sõnaraamatute lahendused ja normid on teoses hästi kajastatud, nii et sõnavara ajalugu on üsna selge. Paet käsitleb leksikaalse kirjelduse arengut üksikasjalikult, mis on põhimõtteliselt vajalik, kuid detailirohkus võib mõnikord üldpildist kõrvale juhtida. Lühikokkuvõtte iga alapeatüki lõpus on ikkagi tõhus ja lugejasõbralik.

Paet tutvustab laensõnade ja võõrsõnadega seotud terminoloogiat ja arutleb erinevate terminite üle. Kategooriatevahelised piirid on hägusad ja paljudes keeltes

ei tehta vahet laensõnal ja võõrsõnal. Paet kasutab teose pealkirjas terminit *võõra-aines*, mis hõlmab võõrsõnu ja tsitaatsõnu. Kesksed mõisted on *muganemine* ning *norm* ja *norming*. Kuuendas peatükis käsitleb autor eraldi nn uuslaene. Neid oleks võinud käsitleda varasemates peatükkides teiste võõrsõnade analüüsi raames, eriti kuna uue ja vana sõnavara vaheline piir on hägune.

Neljas, viies ning kuues peatükk moodustavad Paeti doktoritöö tuumiku. Need kirjeldavad sõnavara käsitlust erinevates sotsiaalsetes kontekstides eri aegadel ja näitavad, kuidas keelekontaktide mõju kajastub valitud materjalis. Muutub mitte ainult sõnavara, vaid ka kasutatav terminoloogia. Hea näide on termin *keelearendus*, mis põhineb keelel endal, samas kui *keelekorraldus* rõhutab keele teadlikku kontrolli. Kogu teoses kasutab Paet siiski terminit *keelekorraldus*, võib-olla seetõttu, et *keelearendus* on suhteliselt uus.

Keeleline purism on olnud paljude keelealade ajaloo osa. See on olnud seotud võitlusega nn võõraste keelekontaktide mõju vastu. Oleksin tahtnud rohkem lugeda purismi mõjust eesti keelele ja ka sellest, kas purismil on eesti keeleteadlaste seas koht inglise keele osakaalu hindamisel tänapäeva sõnavaras ja väljendusviisides. Kui eesmärk on võidelda inglise keele mõju vastu, võib küsida, kas see on purism (vrd saksa ja vene keele mõju vastu võitlemine) või midagi muud. Samuti võiks küsida, kas purism on ainult ajalooline nähtus või saab seda tuvastada ka tänapäeval. Kokkuvõttes on normeerimise ajalugu ja selle erinevad etapid keeleteaduse ajaloo jaoks väga huvipakkuvad, mida ei saa ammandada ühe peatükiga. See vääriks tervet kõidet, kuid Paet on oma käsitluses kindlasti põhipunktid välja toonud.

Sõnade etümoloogia ja lähtekeeled pakuvad nii keeleteadlastele kui ka teistele keelehuvilistele pidevat huvi. 2015. aasta

võõrsõnade leksikoni analüüsi järgi (vt joonist 4, lk 62) on ladina ja kreeka keelel olnud Euroopa keeltele tugev mõju, kuid ka prantsuse ja üha enam inglise keelest on eesti keelde sõnu lisandunud. Saksa ja vene keel seevastu mängivad sõnaraamatu järgi palju väiksemat rolli. Saksa keel on varem olnud oluline ja selle mõju kajastub Paeti sõnul vanemates laensõnades, vene keele piiratud mõju aga vene keelest laenamise tõrjumises. Lähtekeeled on hea näide sellest, kuidas sotsiaalsed tingimused mõjutavad keelelisi valikuid.

Paet arutleb ka sõnaraamatute deskriptiivsuse ja preskriptiivsuse suhte üle. Sõnaraamatu kasutaja tahab tõlgendada, nagu ka ÕS-i kasutajad sageli teevad, lahendusi normidena, mitte soovitusena. Sõnaraamatukasutajad ei loe tavaliselt eessõnu, kus arutatakse leksikograafide keelekäsitlusi ja töö põhimõtteid. Loomulikult on keeleteadlikkuse tugevdamine kogu keelekogukonna ülesanne, kuid järelتان Paeti tekstist, et normide ja soovitude väljendamine on eesti sõnaraamatutöös tugevalt esindatud.

Sellega seoses tahaksin kasutada võimalust tõstatada terminoloogilise küsimuse, mida Paet ei käsitle (ja käesolevas doktoritöös ei ole selleks vajadust), kuid mis on minu arvates huvitav keeleteadlikkuse ja keeleteadlaste hoiakute seisukohalt. Kui sõnaraamatu nimi on „**Õige**keelsus-sõnaraamat”, siis sõnaraamatu kasutaja tõlgendab kõiki soovitusi kergesti kui juhi-seid: see vorm või tähendus on õige. Hiljem olen kuulnud, et sõnaraamatu nime ja selle muutmise üle on eesti leksikograafid juba arutanud.

Uuringu tulemused on Paet kokkuvõtlikult esitanud seitsmendas peatükis. Need on tihedalt seotud tööga sõnastike ja keelekorralduse valdkonnas. Tulemuste põhjal esitab autor sõnastikutöö põhimõtted, mis on välja kujunenud nii pikaajalise leksikograafilise töö kui ka doktoritöö

põhjal ning mida võib võtta edaspidise töö suunistena. Tulemuste esitamisel tuleb esile Paeti uurimuse praktiline suunitus. Viimases peatükis esitab Paet lühikese kokkuvõtte ja võõrsõnade tulevase uurimise perspektiivid.

Huvitavad lisad on lugejale vajalikud. Ajaloolist huvi pakub tabelina vormistatud lisa 5, kus on esitatud „ÕS 1918. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu” võõrsõnade omasõnalised vasted. Tabel näitab ka seda, kas hetkel kasutatav sõna on olnud oma-sõna või võõrsõna või mõlemad. Tabelit vaadates tekkisid mõned küsimused praeguse kasutuse kohta. Need puudutavad näiteks järgmisi sõnapaare: *börs – rahaturg, epideemia – taud, variatsioon – teisend*. Neil sõnadel on praegu erinevad tähendused: *rahaturg* on laiem mõiste kui *börs*, iga *taud* ei ole *epideemia*, ning *teisendi* vaste on *variant*, mitte *variatsioon*. Tervikuna on see huvitav ülevaade saja aasta tagusest sõnavarast, mis on üllatavalt sarnane nüüdse samaväärse sõnavaraga. Keelekontaktide jaoks on huvitav lisa 3, kus on esitatud 2015. aasta võõrsõnade leksikoni märksõnade päritolukeeled.

Artikliväitekirja probleemiks on mõnikord see, et artiklid ei moodusta kindlat tervikut. Paeti töös sellist probleemi ei ole, sest artiklites esitatud uurimuste suhe on kergesti näha ja autor oskab siduda tulemused nii, et analüüsid tugevdavad tervikut ja pakuvad üldisi järeldusi võõr- ja tsitaatsõnade eri aspektide kohta. Lugeja saab piisavalt aru, mida erinevad uurimused näitavad ja milliseid andmeid erinevatest perspektiividest on võimalik saada.

Paet kirjeldab sõnavara arengut varasemate uuringute valguses ning pakub

uusi teadmisi võõr- ja tsitaatsõnade muutustest ja varieerumisest. Uurimus on oluline nii sõnavara ajaloo kirjeldamiseks kui ka tänapäeva sõnavara olemuse seisukohalt. Küsimus ei ole ainult üksikute sõnade kirjeldamises, vaid analüüs näitab, kuidas keelekirjeldus ühiskonna muutusele reageerib. See kajastub näiteks selles, kuidas keelekorraldus on reageerinud keelekasutuse varieeruvusele ja võtnud seda arvesse. Varieerumise ülevõtmine standardkeelde võib mõnikord olla aeglane protsess, kuid Paeti uuringud näitavad, et keele arengu ja sõnaraamatute ajaloo jälgimine on oluline, et anda keele ja selle variatsiooni kohta ajakohast teavet.

Paeti uurimus on rikkalik ja üksikasjalik. Selles oleks võinud rõhutada sõnavara arengu keeleväliseid tingimusi ja nende mõju keelearendusele veelgi tugevamalt kui praegu, eriti kui tegemist on normimise traditsiooniga. Teooria jääb selles väitekirjas tagaplaanile ning uuringu peamine väärtus seisneb selles, et see pakub kindlat tuge praktilisele sõnastikutööle ja tulevase töö parandamiseks. Selline lähenemine on doktoriväitekirjas lubatud ja sageli ka tüüpiline rakenduslingvistika raames. Arvan siiski, et isegi kõige praktilisemad vajadused ja lähtepunktid keeleuuringute jaoks vajavad teoreetilist lähenemist. Seetõttu paluksin Tiina Paetil kui kogenud keeleteadlasel ja sõnaraamatute koostajal keskenduda oma edasises uurimuses kasutuspõhise teooria tähendusele ja sisule.

PIRKKO NUOLIJÄRVI